

אודות בריחה בשעת דבר, ואודות חולי מדבק

במאמרו של ר' משה דוד צ'צ'יק שליט"א ('המעין' גיל' 233 ניסן תש"פ, עמ' 23 ואילך) הובא מדברי ספר חסידים ע"פ נוסח כת"י פארמא שיצא לאור על ידי חברת מקיצי נרדמים (מהדורת ויסטינצקי-פריימאן, פרנקפורט תרפ"ד) אודות בריחה מהעיר בשעת דבר. אולם לפי הגירסה הנדפסת שם קיימת סתירה בין תחילת לשון ספר חסידים לסוף לשונו בתוך עוד כמה ט"ס שנפלו באותה מהדורה. וזהו נוסח ספר חסידים סימן שעב מהדורת ויסטינצקי (כפי הפיסוק של המאמר הנ"ל):

אם יש דבר בעיר, ושמע שבעיר אחרת טוב, לא ילכו שם, שכן מלאך המוות יש לו רשות באשר מוצא בארץ ההיא, אפילו נכרים, וכששירות הולכות מעיר שיש בה דבר לארץ אחרת, היא לוקה. אבל יחידים שילכו ואין דעתם בסחורה, לא יזיק, ועושים חכמה. כל מי שחפץ למלט נפשו שילך לארץ אחרת עד שתעצר המגפה ובלע המות לנצח.

לפי גירסה זו בתחילה כתב ספר חסידים שכשיש דבר בעיר ושמע שיש טובה בעיר אחרת לא ילך לשם "שכן מלאך המוות יש לו רשות באשר מוצא בארץ ההיא". אמנם זה סותר להמשך לשונו שבו ממליץ ללכת למקום אחר! יש עוד דברים שצריכים ביאור בנוסח זה, אבל אין צורך להאריך, כיון שהגירסה הנדפסת היא טעות [או "תיקון"] שעשה המעתיק של כתב היד. בזמנינו נדפסה מהדורת פארמא מחדש¹ והנוסח שונה כדלקמן (ובדקתי וראיתי שכן הוא בכתב יד פארמא 3280):

אם יש דבר² בעיר ושמע בעיר אחרת, טוב שלא ילכו שם, שכן מלאך המות יש לו רשות באשר מוצא בארץ ההיא, אפילו נוכרים. וכששירות הולכות מעיר שיש בה דבר לארץ אחרת היא לוקה. אבל יחידים שילכו ואין דעתם

1 'ספר חסידים כתבי יד' מהדורת גומבו ע"י הרב שמעון גוטמן, מכון אוצר הפוסקים, תשע"ה. וראה במבוא שם (עמ' 7) אודות הטעויות שנפלו בהעתקת חברת מקיצי נרדמים. חשוב לציין שמהדורה זו של ספר חסידים שונה בהרבה מהמהדורה הישנה והמקובלת (הנקראת "מהדורת בולוניא"). כתב יד פארמא היה ספון מאות שנים ונדפס לראשונה רק בשנת תרנ"א בברלין.

2 כך הוא בכתב היד דָּבָר (בצירי" תחת הדל"ת), ויש בזה נפקא מינה לדינא כמו שהראתי במקום אחר (קובץ עץ חיים כרך כה, עמ' תמב ואילך. וראה גם המעין ניסן תשע"ז עמ' 7) שהרוקח כתב (כפי שקיבל מרבו רבנו יהודה החסיד) שיש להגות הסימן דצ"ך עד"ש באח"ב בליל פסח "דְּצָךְ עֲדָשׁ בְּאַחֲבָ" (ועמש"כ בקובץ עץ חיים כרך לא, עמ' תקנז ואילך, שאולי מותר להגות באופן זה רק בליל פסח), וביארנו בעז"ה שכל מכה כלולה באות הראשונה שלה כפי שהיא מוזכרת בתורה, ולכן יש להקפיד על הניקוד כפי שהוא מופיע בתורה. והעירו (שם כרך כה, עמ' תמו הע' טו) שבחלק מהתיבות יש שינוי קל בין ניקודו של הרוקח לעומת הניקוד שלנו בתורה, כמו שאצל דָּבָר כתב הרוקח בצירי" ואולי כך נהגו לקרוא באשכנז בזמנו, אבל בפסוק אצלנו כתוב בסגול"ל ואם כן בזמנינו יש לקרות "עֲדָשׁ".

בסחורה לא יזיק. ועושים חכמה כל מי שחפץ למלט נפשו שילך לארץ אחרת עד שתיעצר המגפה ובלע המות לנצח“.

בתחילה מדובר על מי ששמע שיש דָּבָר בעיר אחרת, וכותב ש**טוב** שלא ילכו לאותה עיר שיש בה דָּבָר³ “שכן מלאך המות יש לו רשות באשר מוצא בארץ ההיא, **אפילו נוכרים**“⁴. כאן מתחיל ספר חסידים לדבר בעניין נוסף (מהלשון “וכששירות” וכו’ ברור שזהו עניין נוסף), ומתאר לנו את הדרך שבה ילך הָדָבָר מעיר לעיר (וכמובן שיש הרבה תועלת בידעיה זו). דברי ספר חסידים מבוססים על הגמרא בתענית (כא, ב): “והא אמרו ליה לשמואל איכא מותנא בי חוזאי גזר תעניתא, שאני התם כיון דאיכא שיירתא דלווי ואתיא בהדיה“, ונפסק ברמב“ם (הלכות תענית פ”ב ה”ו) ובשולחן ערוך (או”ח סי’ תקעו סעיף ב). אלא שמדברי ספר חסידים אנו מבינים שיש לחלק בין הליכת שיירות לבין סתם אנשים, שאם יש שיירות שמסתמא עוסקות במסחר אז העיר השניה לוקה, אבל כשאנשים הולכים אבל “אין דעתם בסחורה” לא יתפשט הָדָבָר לעיר השניה. ולענ”ד פשוט שאין זה רק חילוק בין יחיד לרבים, אלא הוא חילוק התלוי במעשים שעושים האנשים הנוסעים מעיר לעיר, אם כוונתם לעסוק במסחר עם אנשי העיר אם לאו. וזה מובן מאוד, שכשיש אנשים שנדבקו במחלה (בין אם הם סימפטומטיים בין אם הם אסימפטומטיים) ועוסקים במסחר עם אנשי המקום החדש ונושאים ונותנים איש עם רעהו וגם נותנים להם סחורה (שיש עליה גורמי חולי) אז רגיל שהחולי יעבור אל אנשי העיר השניה, אמנם כשאנשים רק בורחים לעיר “ואין דעתם בסחורה” אז לא יזיקו לאנשי העיר. אכן הלשון “ואין דעתם בסחורה” צריך יותר ביאור. ואפשר שהכוונה שהם לא יעסקו כלל בשום מסחר בעיר שאליה יגיעו כי הם מביאים איתם את כל צרכיהם, או אפשר שהכוונה שהם לא יעסקו בסחורה ורק יקנו את צורכיהם מאנשי אותה העיר, ובפרט כשאין ידוע שהם נושאים את המחלה [ולמשל שהם ברחו בתחילת המחלה לפני שפשט הָדָבָר בעירם]⁵

3 נקט רק ש”טוב” שלא ילכו לשם, משמע שזו רק עצה טובה אבל אין כאן איסור. וראה בסמוך שלפעמים יש גזירה דווקא על אנשי עיר מסוימת, ואכמ”ל.

4 ‘נוכרים’ לכאורה הכוונה לאנשים זרים שאינם מאותה עיר, שלא תאמר שהגזירה הוא רק על אנשי אותה העיר ואנשי עיר אחרת לא ינזקו (וכפי שמצינו כמה פעמים בספר חסידים שיש עונשים השייכים דווקא לעיר מסוימת וצריכים לילך מאותה עיר. ועי’ לעניין אחר בשו”ת מהרי”ל סי’ מא: “וכן מוכח בספר חסידים שיש הרקוח טוב לברוח, וטעמא רבה איכא דזימנין נגזר על עיר אחת או מדינה אחת“). אמנם אפשר שהדברים מוסבים על תחילת לשונו, ורוצה לומר שאפילו אם שמע על עיר של גוים שיש בה דָּבָר אין לילך לשם שמלאך המות יש לו רשות לפגוע בכל אשר ימצא שם. וכמו שמצאנו במסכת תענית (כא, ב) מחלוקת ראשונים אם מתריעים גם על דָּבָר של גוים מחשש שיעבור לישראל (ראה לדוגמא בריטב”א מהדורת מוסד הרב קוק שם ובהערות).

5 חילוק זה מובא בשו”ת מהרי”ל (סי’ מא) ונפסק ברמ”א (יו”ד סי’ קטז סעיף ה): “עוד כתבו שיש לברוח מן העיר כשדבר בעיר, ויש לצאת מן העיר בתחילת הדבר ולא בסופו“. אמנם אם נרצה לומר שספר חסידים מסכים לאותו חילוק, אז צריכים לומר שיחידים שרוצים לברוח יברחו דווקא בתחילת הדבר. ובכלל צ”ב מה שפסק הרמ”א שאין לצאת “בסוף” הדבר (כנראה פירושו “לאחר שהתחיל ונתחזק ואיתהיב ליה רשותא למסגי להדיא” כלשון מהרי”ל שם, וכן משמע בדרכי משה שם. ועי’ במהרש”א

אז אין לחשוש שיעבור הדבר מהם לאנשי המקום.⁶

כך היה נראה לפרש. אמנם ממשיך ספר חסידים וכותב: "ועושים חכמה כל מי שחפץ למלט", משמע שעד כאן עיקר כוונת ספר חסידים הייתה להזהיר את האנשים שאם יבוא הדבר לעירם, היינו אם באות שיירות מעיר שיש בה דבר לתוך עירם, יש לאנשי אותה העיר לברוח [או לגזור תענית, או למנוע את כניסת השיירות אם זה אפשרי]. אבל אם רק יחידים באים לתוך עירם מהעיר מוכת הדבר, ואין דעת היחידים לעסוק בסחורה, אינם צריכים לפחד מהדבר, אמנם "עושים חכמה... שילך לארץ אחרת עד שתעצר המגפה". ואף לשון זה יש להבין בשני אופנים: א. יעשו בחכמה אנשי העיר האחרת [שרק יחידים מהעיר שיש בה דבר מגיעים לעירם] אם ילכו לארץ אחרת, דהיינו שטוב להם שיברחו למקום שבוודאי לא יגיע אליהם הדבר. ב. מי שהוא בתוך עיר שכבר יש בה דבר יעשה בחכמה אם ילך לארץ אחרת. ולענין ד' עיון בלשונו משמע יותר כפירוש הראשון.⁸

היוצא מהנ"ל הוא שיש שתי אפשרויות להבנת כוונת ספר חסידים: א. הוא מודיע לאנשים שרוצים לברוח מעיר שיש בה דבר, שאם הם יעסקו במסחר בעיר שאליה יעברו הם עלולים להביא את הדבר לאנשי העיר השניה. ב. הוא מודיע לאנשים הדרים בעיר שעדיין לא הגיע אליה הדבר ששיירות מהעיר שיש בה דבר עלולים להעביר את הדבר גם לעירם, אמנם אם רק קצת אנשים באים לעיר 'ואין דעתם במסחר' אין לחשוש שיגיע הדבר, אך דרך חכמה הוא לילך בכל זאת לארץ אחרת.

ועוד הערה בעניין חולי מדבק לעניין ביקור חולים: בשו"ת הרמ"א כתב בדרך אגב שלא מצאנו חולי מתדבק לעניין ביקור חולים. ובשו"ת דברי יציב (חו"מ סי' עט אות יא) העיר על זה מהגמרא בנדירים (מא, ב) שמזכירה בעניין חולי הנקרא בורדם (או: בורדס) ש"אין מבקרים ואין מזכירין שמו. מאי טעמא, א"ר אלעזר מפני שהוא כמעין הנובע". וכתב

(ב"ק ס, ב) שיש לברוח בכל זמן אם אפשר). ונראה לפרש שהוא מחשש שיביא הדבר למקום אחר, ע"י כזה בעיון יעקב (ב"ק שם) שחילק בשם שו"ת מהרי"ל בין תחילת הדבר לבין שכבר נתחזק הדבר, וכתב: "וכן ראיתי בסיון בשנת ת"מ תע"ג כשברחו אחרי שכבר נתחזק הדבר גם הדבר ברח עמהם ומתו ע"פ הרוב, עיי"ש. עוד אפשר שהוא משום מה שכתב המהרי"ל (שם): "ואמרינו נמי כל הדרכים בחזקת סכנה", אמנם לא פשוט מתי אמרינו אותו הכלל (וע' או"ח סי' קע סעיף ז). ועי' במהרש"ל (ב"ק פ"ו סי' כו) שהביא לשון המהרי"ל והוסיף: "א"כ אין טוב לברוח, בפרט אחר שנתחזק הדבר יש סכנה לבורחים בין האומות יותר מן הדבר כאשר בעו"ה ידוע". כנראה שאותם שברחו לבין הגוים בשעת הדבר היו נהרגים על ידם, וגם משום אותה סכנה כתב הרמ"א שאין לברוח.

6 ואם נרצה לומר שהחילוק הוא רק בין יחיד לרבים, נוכל לומר שהכוונה שכשיש הרבה אנשים העוסקים במשא ומתן להשגת אוכל ודירה יש חשש שיבוא עמהם החולי, משא"כ כשיש רק מעטרי.

7 יש לעיין אם במה שנקט "ארץ" (ולא עיר) כוונתו שיש לברוח למדינה אחרת לגמרי.

8 אם "ספר חסידים שיסד הרוקח" שהוזכר בשו"ת מהרי"ל הוא סימן זה בספר חסידים נראה שהמהרי"ל הבין בדעתו כפירוש הראשון. בהקדמה ל'ספר חסידים כתיב יד' (מהדורת אוצר הפוסקים הנ"ל עמ' 2) כתבו: "ישנם עוד כתיבי-יד המיוחסים לספר חסידים בספריות שונות, רובם קטועים ודומים לכתב-יד פארמא עם שינויים קלים בלבד ולכן לא ראינו צורך להדפיסים", ואולי הייתה לפני המהרי"ל גירסה שונה במקצת.

המפרש שם: "מפני שהוא כמעין הנובע. שקופץ מזה לזה, ויש בו סכנה להזכירו". וכתב בשו"ת דברי יציב: "ולכאורה היינו טעמא דאין מבקרין משום דמתדבק, ודו"ק". כוונת המפרש הוא "שקופץ מזה לזה" הוא הטעם שאין מבקרים אותו, "ויש בו סכנה להזכירו" הוא הטעם שאין מזכירין שמו, הרי מפורש שאין מבקרים את החולה במחלה זו לפי שהוא חולי מתדבק. בדברי יציב שם לא זכה למצא מקור מפורש בראשונים אודות ביקור חולים בחולי מדבק, אך יש מקור לזה בספר חסידים מהדורת פארמא (סי' תתשנא) שכשמדבר אודות ביקור חולים כותב באמצע דבריו: "וכן בבית אחד היה חולה, וכשהזיע שהיקל לחולה מיד היה אָחָר חולה, מן אחד לאחד הולך החולי. וביקשו לאחד שלא היה מן הבית שיישן שם, ואמרו לו שלא לישן שם שמא יקבל הוא החולי עליו. ואינו חוטא בזה, אתר דשכיח היזיקא שאני".

הרב זכריה הולצר, מיאמי ארה"ב

* * *

הרגשת יסורים לנהרגים על קידוש השם

לעורך שלום.

קראתי את מאמרו הנפלא של הרב עמיחי כנרתי 'לא אוי ולא אבוי' ב'המעין' גיל' 202 תמוז תשע"ב עמ' 25 ואילך, העוסק בעדויות המאששות את המסורת שהנהרגים על קידוש השם אינם חשים כאב, הנני רק להוסיף גרגיר אחד נפלא. בספר 'נאדר בקודש' על חובת הלבבות [נדפס בשנת תקנ"א] בפרק ד בחלק 'אומץ הבורא' כתוב בזו הלשון: 'שמעתי מבן אדוני מורי ורבי הגאון החסיד איש האלוקים מוהר"ר יחיאל מרגליות זלה"ה אב"ד דק"ק הוראדני יצ"ו, על הקדוש ש"ץ דק"ק זאסלאווי, בעת שהסרדיט נקבו בכח בגרון בשדרתו במקום חגורתו, בכדי לנועצו על העמוד חד בראשו שלא כנגד לבו, אז קיבל הש"ץ על עצמו אהבת ה' ית', ובעת ההוא קידש שם שמים ברבים, וגעו כולם בבכיה. ואמר, אחי, זרע אברהם יצחק ויעקב, דעו שאיני מרגיש שום כאב מהנקיבה מרוב דבקותי בלבי ונפשי באלוקים חיים, ואני מרגיש כאילו במקום ההוא זבוב עוקצי בחרטומו. וגם בהיותו תחוב על ראש העמוד קידש ש"ץ הנ"ל שמו הגדול ברבים כמה שעות, ובקול נעים ונגינה אהובה התוודה נוסח אשמנו ועל חטא כמו ביום כיפור, ובצאת נפשו הראה הש"ץ מקום שכדבריו כן הוא, כי כן כתוב בספר תשב"ץ (תשבץ קטן אות תטו). זכותו יעמוד לנו ולכל ישראל'. עכ"ל. והדברים מפליאים ביותר, מי כעמך ישראל גוי אחד בארץ!

ומדי דברי בספר הנ"ל הנני לרשום כמה דברים על גוף החיבור. המחבר היה הגאון ר' משה ב"ר ראובן מיורבערג זצ"ל, נולד ביורבערג והיה דר כל ימיו בהאראדני יצ"ו. מלבד רבו ר' יחיאל מרגליות זצ"ל הנ"ל היה גם תלמידו של הג"ר דוד ב"ר שמעון מק"ק אורלו,

ומביא חידושי תורה ממנו בשער הפרישות. וכפי הנראה נפטר לערך בשנת תקס"ה לפ"ק. בסוף ספרו מציין כי סיים 'לכתוב' ספרו בשנת ל"ב יש"ר - תקמ"ב. באוצר הספרים בן יעקב כתוב שהספר נדפס בשנת תק"נ, וזה לא יתכן כי ישנן הסכמות משנת תקנ"א, [בספר דור דור ודורושי טעה בתרתי, קראו נעדר (!) בקודש, וכתב שנת תק"ח]. מביא כמה פעמים מהג"ר יוסף שאדאוור, כפי הנראה היה מגיד מישרים בק"ק שאדאווא שבליטא. ר' יחיאל מרגליות הנ"ל היה תלמידו של הבעש"ט זי"ע, ראה תולדותיו בקונטרס נחלת צבי חלק י, ואולי בנו הנזכר כאן היה הג"ר צבי הירש אביו של חידושי מהריב"ץ.

אברהם מנחם הורוביץ, ברוקלין

* * *

בעניין המלאך 'ברי' ובעניין מצוותיו של עשו

לידידי עורך 'המעין' שלום.

● עברתי על המאמר המאלף ב'המעין' האחרון (גיל' 233) של מכובדנו מר אברהם פרנקל נ"י על מצבת רבי ברוך אבי מהר"ם מרוטנבורג, מאמר עשיר בידעות ובחידושים. אתייחס לנקודה אחת במאמרו. בעמ' 82 הוא מתחבט בתיבה 'ברי', ומסיק שהוא המלאך 'אף ברי' הממונה על הגשמים והשלגים, אך שמו המדויק הוא אכן 'ברי' בלי 'אף'.⁹ הוא מעיר שהתיבה 'ברי' בצילום המצבה מטושטשת ויש שקראו 'בלי' ולא 'ברי', אולם מסיק שבכל זאת התיבה היא 'ברי'. למעשה לא מצאנו את ה'מלאך' ברי אצל השלגים אלא אצל הגשמים בלבד, וקשה להניח שמחבר נוסח המצבה יחדש דבר כזה. ועוד, השלג של 'יום השלג' שבפסוק בשמ"ב (כג, כ) 'והכה את הארץ... ביום השלג' אינו במשמעות של פתיתי שלג היורדים מן השמים כמו הגשמים, אלא הכוונה ליום קר, כמו שכתבו המפרשים בפסוק, ואין ליום זה אם כן קשר ל'מלאך' ברי. גם הסגנון 'ביום שלג ברי' הוא צירוף חדש, ואין סברה שדווקא מחבר נוסח המצבה ישתמש בו.

לכן הייתי בוחר לומר שיש לקרוא 'כלי' ולא 'ברי', וצריך לפסק כך: 'ביום שלג. כלי / נשא לעזרת' וכו', והמילה כלי נמשכת עם החרוז הבא. הצירוף 'נושא כלים' ידוע במקרא. מעניין לציין שבסוף כל חרוז יש במצבה הפסק של נקודה או נקודתיים, וכאן בצילום המצבה אין רואים נקודה אחרי התיבה 'כלי' (או 'ברי'), וזה מסייע קצת להשערת. עם כל הדוחק קריאה זו עדיפה בעיניי, עד שיימצא פתרון טוב יותר.

9 וכך הביא גם הרב מרגליות ז"ל בספר מלאכי עליון (עמ' יז אות ל) מספר הפליאה: 'מלאך אחד ששמו ברי'. לפי זה ההברה 'אף' בכתובת על המצבה מתפרשת כמילה לעצמה, במשמעות 'גם', כמ"ש מחבר המאמר בהע' 26. אלא שאני תמה קצת, אם 'אף' היא מילה לעצמה איך פתח בה הקלירי את פיוטו לתפילת גשם, והרי אמרו ז"ל (ב"ר פח, ו ועוד) 'ארבעה פתחו באף ואבדו באף' וכו' (ויש גורסים שלושה, ואכמ"ל). וצ"ע.

- בעמ' 109 מעיר הרב מיכאל קליין נ"י על מ"ש בספר ויואל משה 'ועשו כשהיה בא' אצל אביו קיים גם הרבה מצוות, שאמרו חז"ל שאמר אבא האיך מעשרין את התבן ואת המלח' - שדברי האדמו"ר מסאטמר תמוהים מאוד, שהרי מדרש זה מבטא זלזול במצוות מצד עשו!

בקריאה ראשונה ההערה נכונה, אולם ניתן להסביר שכוונת בעל 'ויואל משה' שעשו קיים הרבה מצוות שלא לשמה, וגם במצוות שלא לשמה יש עכ"פ איזה קיבול שכה. ועי' בדברי יואל פרשת תולדות (תקפב, א): 'ולכאורה הרי בוודאי היה בכח הרגשותו של יצחק אבינו להרגיש ולהשיג מהות ואיכות מצוותיו של עשו הרשע שאינם אלא לרמות, כאמרז"ל שהיה צד בפיו ואמר אבא האיך מעשרין את התבן ואת המלח' וכו'.
יעקב קאפיל שווארץ, ניו יורק

תגובת אברהם פרנקל:

א. הקלירי עצמו שכתב 'אף ברי' אכן התכוון ששם המלאך הוא 'אף ברי'. זאת ניתן להוכיח מפיוט נוסף שבו הזכיר את המלאך, פיוט העומד להופיע במהדורת פיוט ר' אלעזר הקליר ליום כיפור בהכנת פרופ' שולמית אליצור וד"ר מיכאל רנד: 'לְהַטְרִיחַ עַב אֶף בְּרִי מְכֻנָּה' (תודתי לפרופ' אליצור על ההפניה).

ב. למרות שיש במצבה נקודה מעל האות ר של המילה 'ברי' (וכך גם במקומות אחרים במצבה), וזה מטה את הדעת לחשוב שאולי מדובר כאן באות ל מטושטשת מעט, נראה בעיניי שאין זו אות ל, כי האותיות ל שבמצבה גבוהות יותר, וההבדל ניכר גם מול האות ל של המילה 'שלג' הסמוכה ל'ברי'.

ג. ציינתי שהמסורת על 'ברי' ידועה לנו משלושה מקורות הקשורים לוורמייזא: פירוש הפיוטים מכ"ז המבורג 152, המצבה של ר' ברוך, וביאורו של בעל ערוגת הבושם שהיה תלמידו של ר' אלעזר הרוקח. מקור רביעי הוא ספר הפליאה, אותו הזכיר הרב שוורץ, וכבר הראה פרופ' משה אידל שבעל ספר הפליאה הושפע מכתביו של ר' נחמיה בן שלמה הנביא מערפורט, בן דורו הצעיר של ר' אלעזר הרוקח, לגבי שם המלאך יהוא"ל. עתה אולי יש לנו השפעה אשכנזית נוספת בעניין שם המלאך 'ברי'.

ד. אפשר לדעתי שהמסורת ששם המלאך הוא רק 'ברי' בלי 'אף' נולדה באשכנז (ואולי דווקא בוורמייזא במאה הי"ג) מתוך עיסוק בביאור הפיוט 'אאמיר מסתתר' (מן המאה הי"א, ראה במאמר), שבו כתוב 'י-ה בשלישי הטריח ברי'. פיוט זה גרם אולי ל'תיקון' ההבנה בפיוט הקלירי 'אף ברי יטריח עב', כאילו שם המלאך הוא רק 'ברי'.

ה. פייטנים שונים לא חששו להתחיל פיוטים במילה 'אף', ביניהם פייטנים מאיטליה (ר' אמיתי בר שפטיה ור' יחיאל בר אברהם, ראש ישיבת רומא, אבי ר' נתן בעל הערוך), ר' אלעזר מוורמייזא ואפילו ר' אלעזר הקלירי עצמו (בפיוט 'אף אורח משפטיך', מן

הקרובה לר"ה 'אופד מאז'). אמנם חלקם הלכו לפי לשון הפסוק 'אף אורח משפטין קוינוך' (ישע' כו, ח). שיקול זה לא מנע כנראה מחכמי אשכנז לפרש את 'אף ברי' של הקלירי במשמעות 'גם ברי'.

תגובת הרב מיכאל קליין:

בכל מקרה מה שכתב בעל 'ויאל משה' תמוה, מילא אם היה כתוב במדרש שעשו שאל האיך מעשרין זיתים וענבים היה אפשר לדון אם קיים עשו מצוות שלא לשמן, אבל היות ושאל כיצד מעשרין את התבן הרי שלא קיים שום מצוה!

* * *

עוד בעניין מצבת אבי מהר"ם וקביעת היממה בצפון הרחוק

- יישר כוחו של ר' אברהם פרנקל על מאמרו הנפלא (הגיליון הקודם 233 עמ' 75 ואילך), ויש לי להוסיף שתי הערות:
 - א. דומני שיש להבין את השורה "כאלו חי במותו הוא" (שורה 12, עמ' 78) ג"כ על פי הגמרא (ב"ב קטז, א) 'דוד שהניח בן כמותו נאמרה בו שכיבה, יואב שלא הניח בן כמותו נאמרה בו מיתה'. משמע שאדם שהניח בן כמותו אין לומר עליו לשון מיתה, וזה מתקשר בצורה יפה עם השורה הבאה: "קם בנו תחתיו לשרים". כמובן שזה משלים ולא נוגד את האסמכתא שהביא ר' אברהם בביאורו מהגמרא בברכות "צדיקים במיתתן נקראים חיים", שהביטוי "חי במותו" מתאים גם לה.
 - ב. כפי שהרגיש כבר ר' אברהם, מילת 'לחיו' שבשורה הבאה קשה להבנה. קושי נוסף הוא שמילת 'ונס' היא בלשון יחיד ומילת 'מפוארים' בלשון רבים. ונראה לי שמילת 'לחיו' נדרשת לפנייה ולאחריה - לפנייה כמו שפירש ר' אברהם בהערותו על פי הכתוב 'לא נס לחה', ולאחריה מלשון 'לחיו כערוגת הבשם' שנדרש על התורה, כדאיתא בגמרא (שבת פח, ב) 'כל דיבור ודיבור שיצא מפיו' וכו'. וא"כ פתרון מילים אלה הוא שלחיו המפוארים, שהם התורה שלימד ושחידש, נסו ואינם עוד.
- ולעניין הערתו היפה של הרב משה גנץ שליט"א, לגבי קביעת היממה בארצות הצפון הרחוק בימים שבהם אין זריחה ואין שקיעה ויש לילה ארוך או יום ארוך, שרגע השקיעה האחרון שנראה הוא סוף היום ומיד אחריו מתחיל היום החדש ולמעשה אין לילה (ולהיפך כשאין יום, ועי' בגיליון 243 עמ' 108-107), אני מבקש לציין שבדיוק כדברי הרב גנץ פסק לי ולאשתי הלכה למעשה מוה"ר רבי שרגא פייביל צימרמן שליט"א, לשעבר רבה של גייטסהד ועתה אב בית דין בלונדון, לענייני מצוות היום. אך לא שאלתיו לגבי שבת כי זה לא נגע לנו בזמנו.

משה יהודה רוזנווסר

* * *

'הבוצר לגת': תיקון גירסת תוספות ישנים ע"פ כת"י

בגמרא בשבת יז, א מופיעה סברה ש"כלי טמא חושב משקה", דהיינו שכאשר משקה נוצר ומגיע לכלי טמא יש לו חשיבות כמשקה לעניין הכשר לטומאה, אע"פ שהאדם לא חשב עליו. הגמרא אומרת זאת כנימוק ראשון לגזירה ש"הבוצר לגת" הענבים נחשבים מיד כמוכשרים לטומאה "שמה יבצרנו בקופות טמאות", וכך המיץ היוצא מן הענבים מקבל חשיבות מן הכלי הטמא ומכשיר את הענבים לטומאה אע"פ שהאדם לא רצה ביציאת המשקה מן הענבים.

בתוספות ישנים שנדפסו על הגמרא שם בגיליון נמצאת הערה שגרמה לכמה מגדולי האחרונים לצמצם את סברת "חושב משקה". בגמרות נדפסה הערת תו"י בגיליון בצד הנימוק לגזירת הבוצר לגת "שמה יבצרנו בקופות מזופפות" בלשון זו: "ההשתא נקט הבוצר לגת אורחא דמילתא, והוא הדין בוצר לצימוקין". משמע שלפי הנימוק הקודם בסוגיה, "שמה יבצרנו בקופות טמאות", דין זה נאמר דווקא בבוצר לגת ולא לצימוקים. והתחבטו האחרונים בטעמו של דבר, מדוע סברת "כלי טמא חושב משקה" לא תיאמר בבוצר לצימוקים?

במרכבת המשנה (טומאת אוכלין פ"א ה"א) ביאר את התו"י כך: הבוצר לגת בקופות שאינן מזופפות, אע"פ שאין לו רצון ביצירת המשקה - יש לו רצון שמה שיצא יישאר על הענבים ויגיע איתם לגת, ואילו הבוצר לצימוקים אין לו עניין בכך. סברת "כלי טמא חושב משקה" אמנם מייטרת את הרצון ביצירת המשקה, אבל לא את הרצון בהגעת המשקה אל האוכל. ולכן בבוצר לגת, שהאדם רוצה בדיעבד בהישארות המשקה על האוכל, הענבים הוכשרו לקבלת טומאה ע"י משקה זה, מה שא"כ בבוצר לצימוקים. ואמנם יש לשאול, הרי המשקה עצמו נטמא מן הכלי, ומשקים טמאים מכשירים אף שלא לרצון (מכשירין פ"א מ"א)! על כך תירץ מרכה"מ שרבי מאיר מחלק כנראה בין טומאת המשקה עצמו לבין לטמא אחרים¹⁰. הוי אומר: משקה שיצא מן הענבים שלא לרצון מקבל מהכלי הטמא חשיבות בדרגה מסוימת לעניין הכשר ולעניין היטמאות המשקה, אך אין בכוחו של משקה זה לטמא אוכל.

ביאור אחר נמצא בחזו"א (מכשירין סי' ח ס"ק יב): החזו"א ביאר את התו"י שכאשר בוצר לצימוקים המיץ היוצא מהם אינו בגדר משקה כלל אלא נחשב עדיין חלק מהאוכל, 'אוכלא דאפרת', ולכן לא שייך שכלי טמא יחשבנו.

הרש"ש לעומתם הציע, מדוחק השאלה, שיתכן שהערת התו"י נדפסה בגיליון הגמרא שלא במקומה: "נראה דהוא שייך על תירוצא קמא דשמה יבצרנו בקופות טמאות". על

10 ועיין פסחים טו, ב, שלרבי מאיר טומאת משקים לטמא אחרים היא מדרבנן.

פי זה אין כל יסוד להגביל את סברת "חושב משקה"¹¹.

ואכן, מצאתי בס"ד, בעזרת ר' עזרא שבט הי"ו מהספריה הלאומית בירושלים, שבכת"י וטיקן 129 שבו נמצא התו"י על שבת (עמ' 44) נכתב במפורש: "שמא יבצרנו בקופות **טמאות**. השתא [ולא "והשתא", ודוק] נקט בוצר לגת אורחא דמילתא, וה"ה בוצר לצימוקין". גם המאירי שם פסק שכלי טמא אינו חושב משקה, וכתב שמכיוון שכך הוצר לאכילה כמות שהם או לצימוקים לא הוכשר, כלומר שלדעתו למ"ד כלי טמא חושב משקה היה ראוי שיוכשר.

ובכל אופן התברר שצדק הרש"ש בהצעת ההגהה שלו, וחכם עדיף מנביא.

ועתה ראיתי שבמסכת שבת מהדורת 'עוז והדר' (פרידמן) תיקנו את הדברים, כנראה על פי הערת הרש"ש, והציבו את הערת התו"י במקום הנכון. אמנם לא ראו את כתה"י, כי השאירו את נוסח ההערה כבדפוסים.

עזריה אריאל, מכון המקדש

* * *

עוד בעניין הרגשות הנידה בימינו

לעורך שלום רב.

לאחר פרסום מאמרנו 'הרגשות הנידה בימינו - תוצאות מחקר, סטטיסטיקה ופרשנות' ב'המעין' (גיל' 232 עמ' 34 ואילך) קיבלנו תגובות המבקרות היבטים שונים במאמר. ברצוננו להשיב עליהן, ותוך כדי כך להוסיף הסבר על המאמר ועל שיטות העבודה בהם נקטנו.

א. המאמר נכתב מתוך רצון שאדם מן השורה עם מעט רקע יוכל להבין את העבודה שנעשתה ואת השלכותיה. מתוך כך בחרנו בסגנון פשוט מבחינה תורנית וכן מבחינה סטטיסטית-מחקרית. מתוך רצון להקל על הקורא לא פירטנו באריכות תהליכים למדניים ומחקריים שעברנו במהלך הכנת המחקר, ומובן מאליו שהיו תהליכים שהתבצעו 'מאחורי הקלעים'.

ב. ביקורת אחת הייתה על כך שהתייחסנו גם לתופעות שוליות ולא מוסכמות מבחינה תורנית כ'הרגשות'. אנחנו בחרנו להתייחס לכל סוגי ההרגשות שמצאנו, כדי לאפשר מבט רחב ככל הניתן על המציאות, ולתת כלים בידי הפוסקים לשקול את הדברים.

11 גם רע"א הציע שההערה מוקמה שלא במקומה, אך לדעתו היא מוסבת על טעמו של רבא בהמשך הסוגיה, "גזירה משום הנושכות". וכבר עמדו על כך שפעמים רבות הערות התוס' ישנים לא נדפסו במקומן הנכון, ראה למשל בהערת ר"א אינהורן ב'תורתן של ראשונים' שבת פרק שני עמ' שצו.

- ג. הביקורת העיקרית הייתה על מחסור בניחוח סטטיסטי מקצועי. השאלון הופץ בשיטת 'חבר מביא חבר' ברשתות חברתיות, ולכן באופן טבעי הוא משקף בעיקר את המצב באוכלוסייה הדתית-לאומית אצל נשים בגילאי 18-30. לא נעזרנו במבחנים סטטיסטיים מחקריים לבדיקת ייצוג מדגם הנתונים, ולכן כתבנו במאמר שהטענות שהעלינו דורשות מחקרי-המשך על מנת לבססן כראוי. חשוב להדגיש שלדעתנו מסקנת המחקר מהווה בסיס איתן לדיון בנושא ולהמשך המחקר בנושא, למרות שהמדגם אינו מייצג לחלוטין.
- ד. החלטנו שלא לעמוד על נתינת ייצוג מפורט לכל תתי-האוכלוסיות. בדקנו מגוון רחב (הרבה יותר ממה שהובא במאמר) של מאפיינים שעלולים להשפיע על הנתונים, ואם היו כאלה השפעות הצגנו אותן בנפרד במאמר. כך, למרות שהמשקל בהשפעה של תתי-האוכלוסיות על הנתונים לא בהכרח ייצג היטב את חלקן באוכלוסייה - השתדלנו לתת בידי הקורא את הכלים להבנת משמעות פערים אלו.
- ה. נזהרנו מלעסוק בקבוצות קטנות מדי מבחינה סטטיסטית, כך שקבוצות שמנו פחות מ-40-30 נשים לא קיבלו התייחסות ממוקדת.
- ו. הסיבה לאי התאמה מספרית בין גרפים שונים היא שלא כל הנשים ענו לכל השאלות. ואכמ"ל.
- ז. ככלל, השאלון היה מפורט מאוד, והצליח למיטב ידיעתנו לרדת לעומק השפה הנשית העדינה בתחום זה. כדי למקסם את אמינות התגובות לשאלון, במיוחד על מנת שיהיה ברור שהתגובות מדויקות לגבי הרגשות ביציאת הדם ולא עוסקות בתחושות נלוות, הרצנו בטרם עריכת המחקר פיילוט של השאלון בקבוצה קטנה של נשים, וניתחנו את התגובות אחת אחת.
- ח. לסיכום, למרות שישנן מגבלות מסוימות למחקר, ושהוא לא נערך במסגרת אקדמית - המסקנות שלו לדעתנו תקפות, וראויות להיות בסיס לדיון נוסף של פוסקי ההלכה במשמעות ההלכתית של ההרגשות בימינו, ובמקביל להיות בסיס למחקרים נוספים.

בברכה, דוד שץ וידידיה סטרוק

